

УДК 94 = (477) «08/09»

О. В. Краснікова

**ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З ХОЗАРСЬКИМ
КАГАНАТОМ У ІХ – Х СТОЛІТТЯХ**

Дослідження етноісторичних процесів, що відбувалися на території Східної Європи протягом доби раннього середньовіччя, об'єктивно має комплексний характер, тобто воно має здійснюватися з урахуванням тих чинників, від яких значною мірою залежали зміни у внутрішній соціальній і економічній ситуації, яка існувала у країнах названого регіону Європейського континенту, а також у розвитку державно-політичного устрою та зовнішніх економічних інтересів цих країн. Зважаючи на те, що найбільш могутніми державними утвореннями Східної Європи визначеної історичної доби були Київська Русь та Хозарський каганат, політичні відносини між ними значною мірою визначали історичні долі інших етнічних спільностей цього регіону у ІХ–Х століттях. Саме у цьому полягає актуальність теми даного дослідження.

Належить відзначити, що проблематика політичних відносин між згаданими державними утвореннями присутня у докладних дослідженнях з історії як Київської Русі [14; 17; 24], так і Хозарського каганату [5; 13; 16]. Втім, дана проблематика у цих наукових творах являє собою складову загального аналізу етноісторичного розвитку названих країн. Навіть деякі розвідки, які за своєю назвою мали б містити у собі аналіз саме політичних відносин між Київською Руссю та Хозарським каганатом, за змістом присвячені, головним чином, іншій проблематиці [20]. Тому метою даного дослідження є аналіз русько-хозарських політичних зв'язків як самодостатнього чинника, що значною мірою впливав на етноісторичний розвиток країн Східної Європи.

Хозарський каганат як наймогутніше державне утворення Східної Європи був створений в результаті великих завоювань хозарів у Східній Європі, що тривали з середини VII до середини VIII століття. До складу цього державного утворення увійшли землі Нижнього Поволжя, Прикавказзя, Приазов'я, Нижнього і Середнього Подоння, степова смуга Дністро-Донського межириччя, а також Кримський півострів, за винятком Південно-Західного Криму. Отже, Хозарський каганат являв собою гетерогенну за етнічним складом населення державу, у межах якої доцільно визначити дві категорії адміністративних утворень, а саме залюднену власне хозарами «корінну» Хозарію, до складу якої входили Нижнє Поволжя, степи Західного Прикаспію та Східного Прикавказзя [20, с. 82–85], і решта території даної держави, на якій мешкали урго-тюркські та іраномовні етнічні спільності, у переважній більшості кочові.

Отже, друга категорія адміністративних утворень являла собою володіння Хозарського каганату, зверхність над якими обмежувалася лише стягненням хозарами данини з їх населення. Що стосується суспільних і господарських відносин, що існували у цих володіннях, то вони були позбавлені втручання з боку хозарів [12, с. 64; 18, с. 55].

Щодо подніпровських слов'ян, то в часи великих хозарських завоювань вони пробували поза межами політичного впливу з боку державного утворення хозарів. Навпаки, розгром хозарами у середині VII століття болгарських орд, що кочували у степах Дніпро-Донського межиріччя [26, с. 60–61; 1, с. 172], сприяли колонізації сіверськими слов'янами земель Верхнього Подінців'я та лісостепової зони, що простягалася на схід до ріки Дон. Слов'янська колонізація земель Середнього Подоння була припинена лише вторгненням племінних угруповань аланів, які відійшли до даного регіону із Центрального Прикавказзя під тиском арабів [5, с. 193–194, 227; 31, р. 207–208]. Докорінна зміна в політиці Хозарського каганату щодо слов'ян Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя відбулася десь на початку другої половини VIII століття. При цьому доцільно відзначити, що на об'єкт хозарської експансії перетворилися землі, прилеглі до Дніпровського та до Волзького торговельних шляхів, які залюднювали племінні угруповання полян, сіверян, радимичів, та в'ятичів. Тому, на нашу думку, належить сприймати за обгрунтоване міркування деяких дослідників, які вважають, що дана історична подія була спричинена зростанням значення названих торговельних шляхів маршрутів у розвитку економічних зв'язків між європейськими країнами і Арабським халіфатом та Візантійською імперією. При цьому звертається увага на те, що Арабський халіфат являв собою імпортера хутр, а Середнє Подніпров'я було провідним центром експорту цього товару [13, с. 189–210; 15, с. 91]. Залежність згаданих слов'янських племінних угруповань від Хозарського каганату була обмежена сплатою ними данини в натуральній формі, а саме, згідно з повідомленням київського літопису від 859 року, в розмірі однієї хутрової шкірці білого горностая від окремої слов'янської оселі [10, с. 10–14, 38; 8, с. 61–62].

У зв'язку з викладеним постає питання про ступінь впливу хозарської зверхності на ті етноісторичні процеси, які відбувалися на землях подніпровських слов'ян протягом визначеної нами історичної доби. Адже саме в ті часи у Середньому Подніпров'ї активно розвивався процес державотворення, який завершився об'єднанням у 882 році норманським конунгом Олафом під своєю владою земель Середнього Подніпров'я і наближених до Фінської затоки Балтійського моря володінь норманських конунгів у землях ільменських слов'ян, та проголошення названим правителем Києва столицею Руської держави [10, с. 13]. Дійсно, у соціально-політичному устрої Полянської землі ще під середину V століття, тобто значно раніше, ніж у інших регіонах мешкання слов'ян Східної Європи, відбулися розпад родоплемінної

структури суспільного ладу і формування надплеменних інституцій, а саме княжої влади, військової дружинної організації і управлінських установ. Показником активності процесу державотворення у Середньому Подніпров'ї було швидке перетворення заснованого князем Києм міста Києва на торгівельно-економічний та політичний центр протодержавного утворення русів, що формувалося протягом VI–VIII століть [19, с. 94; 21, с. 20–21; 22, с. 67–68], і на яке поширилася назва «Русь» [126, с. 190; 30, с. 127].

У першій половині IX століття спостерігається зростання зовнішньої політичної активності Руського середньодніпровського державного утворення. Згідно з повідомленнями візантійських писемних документів, саме тоді відбулися вторгнення військових формувань русів у володіння Візантійської імперії, розташовані у Криму та на півострові Мала Азія [4, с. 1–305; 11, с. 312–331]. Згадана військово-політична активність була зумовлена прагненням забезпечити можливість безперешкодного транспортування руських товарів до басейну Егейського моря [36, р. 64–70]. Від тієї самої історичної доби походить найдавніша звістка про політичні відносини Київської держави з Хозарським каганатом. Вона подана у датованому 839 роком повідомленні про відвідування посольством, вирядженим правителем народу «rhos», що має титул «chacanus», резиденції візантійського імператора Феофіла (829–842 рр.). Це повідомлення міститься в каролінгському писемному документі першої половини IX століття, що має назву «Бертинські аннали» [27, с. 434]. На думку дослідників, до складу «Руського каганату», столицею якого було місто Київ, входили союзи племен полян та сіверян, а зрештою також і древляни. [23, с. 39]. На засадах аналізу локалізації території мешкання русів / Rusos /, поданого у написаному під 963 рік єпископом Кремонським Ліутпрандом творі «Antapodosis» [32, I, 11], виявлено, що цей територіальний простір співпадає з розташуванням п'яти головних земель княжої України-Русі, а саме Київщини, Чернігівщини, Переяславщини, Волині та Галичини [25, с. 3]. Щодо зовнішнього політичного стану даного державного утворення, то насамперед доцільно звернути увагу на таку обставину, що правитель русів мав стародавній тюркський титул «хакан». Згадана обставина є свідченням певного впливу Хозарського каганату на державну організацію Руської держави. Однак, цей титул означав повновладного верховного правителя, але аж ніяк не васала [33, с. 495]. До того ж, сам факт вирядження правителем русів посольства до резиденції візантійського імператора є свідченням того, що Руська держава наприкінці 30-х років IX століття являла собою незалежне від Хозарського каганату державне утворення, яке прагнуло самостійно визначити свою зовнішню політику, зокрема налагодити економічні та політичні взаємини з Візантією у відповідності зі своїми власними зовнішніми інтересами.

На нашу думку, скасування зверхності Хозарського каганату в Середньому Подніпров'ї являло собою один із наслідків тих подій, які відбувалися в названому державному утворенні в першій третині IX століття. Мається на увазі запровадження правителем хозарів Обадією поміж 799 та 809 роками юдаїзму в якості державної релігії замість стародавніх тюркських язичницьких вірувань [34, с. 384]. Спонукальним мотивом для здійснення даної релігійної реформи була невідповідність цих вірувань державно-політичному устрою Хозарського каганату: адже вони відображували стародавній родоплемінний суспільний устрій, що ґрунтувався на певній ізольованості окремих племен стародавніх тюрків [7, с. 148–149]. Однак релігійна реформа Обадії спричинила посилення опору з боку родового панства, що являло собою носія традицій родоплемінної замкненості, і тому рішуче відмовилося визнати юдаїзм у якості своєї релігії. Цей опір зумовив двадцятирічну виснажливу громадянську війну на території «корінної» Хозарії. Перемогу над повстанцями уряд Хозарського каганату був спроможний отримати лише за допомогою ворожих хозарам тюркських кочових орд гузів і печенігів. Становище Хозарського каганату ускладнилося у зв'язку з тим, що після придушення повстання родового панства кочовища названих кочівників залишилися на території «корінної» Хозарії, яка збезлюдилася після масового знищення там хозарського населення [1, с. 323–324]. Розглянуті події відобразитися на характері взаємин між центральною владою Хозарського каганату та її васалами, а саме з тими його володіннями, де мешкало іноетнічне населення, яке дотримувалося інших релігійних вірувань. Зокрема, вже у 40-х роках IX століття хозарська зверхність була фактично скасована у гірських районах Східного Кавказу, і, разом з цим, значно посилилася Кавказька Аланія. У Східному Приазов'ї з-під зверхності держави хозарів вийшли угро-тюрки, відомі як «чорні болгари». Тією ситуацією, що виникла під середину IX століття у Прикубанні та на Східному Кавказі, скористалася Візантійська імперія, яка почала використовувати кавказьких аланів та «чорних болгар» для ослаблення позицій Хозарського каганату в названих регіонах. Серед християнського населення кримських володінь цієї держави посилювалися сепаратистські настрої і прагнення приєднатися до Візантійської імперії. Зокрема, під час громадянської війни у «корінній» Хозарії до складу володінь Візантійської імперії у Південно-Західному Криму увійшла Кримська Готія [1, с. 324–330]. До того ж, на володіння Хозарського каганату в залюдненому аланами Середньому Подонні почали здійснювати напади збройні загони печенігів [9, с. 52–64, 182]. Отже, імовірно є те, що саме у розглянутій військово-політичній ситуації здобув незалежність і «Руський каганат».

Втім, згідно з повідомленням київського літопису, у 862 році, тобто на час прибуття до Києва Аскольда і Діра, що були посланцями норманського конунга Рюрика, мешканці цього міста являли собою безвладне населення, з якого хозари стягували данину [10, с. 12]. Отже,

виявляється, що між 839 і 862 роком у Середньому Подніпров'ї відбулися політичні зміни, які мали наслідком відновлення зверхності хозарів у цьому регіоні. Імовірно є те, що дана подія була спричинена опануванням протягом 822–836 років степової смуги Дніпро-Дунайського межиріччя кочовими племенами мадярів, які після того підпали під зверхність Хозарського каганату [30, с. 26–27]. Виявлено, що одразу ж після цієї події мадяри почали здійснювати напади на слов'янські землі, прилеглі до території, де знаходилися кочовища мадярів. Висловлено міркування, що дані напади відбувалися за дорученнями правителів Хозарського каганату, і саме ці кочові орди були залучені до справи відновлення хозарської зверхності у Середньому Подніпров'ї [3, с. 45, 47]. Ми вважаємо, що протягом часу, який тривав від кінця 30-х років до прибуття Аскольда і Діра до Києва, державне утворення русів у Середньому Подніпров'ї продовжувало своє існування, а хозарська зверхність обмежувалася в цьому регіоні лише стягуванням данини. На користь цього міркування свідчить той факт, що за два роки до прибуття до Києва Аскольда і Діра, тобто у 860 році, відбулася військова експедиція збройних сил русів проти Візантійської імперії, яка, згідно з повідомленням патріарха Фотія, була здійснена могутньою державою, де на думку дослідників, мала існувати сильна централізована влада [35, с. 178; 36, с. 64–70].

Тому заслуговує на увагу міркування, що Аскольд і Дір являли собою нащадків Кия і останніми представниками стародавньої слов'янської династії [24, с. 46]. Дійсно, вони діяли у Києві як незалежні правителі, але аж ніяк не васали Рюрика. Скасувавши зверхність Хозарського каганату в Середньому Подніпров'ї, Аскольд і Дір у 866 році очолили ще одну військову експедицію русів проти Візантійської імперії. Щодо Хозарського каганату, то він уже був неспроможний запобігти ані скасуванню своєї зверхності у Середньому Подніпров'ї, ані відновленню в Київській державі влади нащадків «хакана русів», згаданого у «Бертинських анналах». Розглянуті події свідчать про те, що політична перевага у Середньому Подніпров'ї на визначений час остаточно перейшла від Хозарського каганату до норманських ставлеників, а у 882 році відбулося захоплення київського престолу представником норманської династії правителів Руської держави, конунгом Олафом [10, с. 13].

Розглянуті події являли собою початок нового етапу в політичних відносинах Київської Русі з Хозарським каганатом, сутність якого відображена у листі, написаному в середині X століття хозарським хаканом Юсіфом бен Аароном іспанському єврею Хасдаю ібн Шафруту. У цьому писемному документі повідомляється, що войовничий народ русів є небезпечним для Хозарії, яка боронить від нього мусульманський світ [20, с. 86]. Дійсно, об'єднавши під своєю владою землі полян та ільменських словенів, конунг Олаф у 883 році поширив свою зверхність на слов'янську етнічну спільність древлян, у наступному році до складу

володінь цього правителя увійшли сіверяни, а ще через рік – радимичі [10, с. 13–14; 5, с. 187, 193, 200]. Через чотири роки після остаточної втрати Хозарським каганатом своєї зверхності над подніпровськими слов'янами відбулося вторгнення у степову смугу Західного Приазов'я і Північного Причорномор'я кочових орд печенігів [28, с. 257–326], які витиснули із Дніпро-Дунайського межиріччя підлеглих хозарам мадярів [30, с. 33–34; 29, р. 283–292], і на початку 90-х років IX століття опанували степовий територіальний простір, який на південному заході сягав Нижнього Подунав'я. Внаслідок цього західні кордони Хозарського каганату були обмежені рікою Дон, тобто віддалені від Середнього Подніпров'я на схід.

На початку правління у Києві конунга Інгвора (912–945 рр.), а саме з 913 або з 914 року, військові дружини Київської Русі використовували територію Хозарського каганату для здійснення збройних вторгнень у прикаспійські мусульманські володіння [6, с. 382–386]. Руйнування цими дружинами ринків, до яких пролягали торгівельні маршрути через територію Хозарського каганату, суперечило інтересам даного державного утворення, економіка якого значною мірою залежала від транзитної торгівлі. Втім, у цих умовах правитель хозарів провадив двоїсту і нерішучу політику відносно руських воїнів: він прийняв дарунки від тих дружинників, що поверталися на Русь після походу 913 / 914 року, після чого дозволив військовим формуванням мешканців мусульманських і християнських торгівельних колоній столиці своєї держави здійснити збройний напад на русів, попередивши, однак, останніх про вирядження проти них мусульмансько-християнського війська [2, с. 370–371]. Отже, не маючи можливостей для боротьби з Київською державою власними силами і бажаючи запобігти ускладнень у відносинах з останньою, влада Хозарського каганату прагнула захистити прикаспійські ринки від руйнування за допомогою військової сили, до якої вона не була причетною.

Однак вторгнення збройних сил Київської держави через територію Хозарського каганату, що відбулися у першій половині IX століття, не вирішили задачу оволодіння мусульманськими ринками Західного та Південного Прикаспію. При цьому виявилось, що головною завадою у реалізації даної задачі було існування Хозарського каганату, який контролював південно-східну ланку Волзького торгівельного шляху, а отже і вихід із ріки Волги у Каспійське море. Тому на час правління великого князя Святослава Ігоровича (945–972 рр.) на пріоритетний напрям військово-політичної активності Київської держави перетворилася боротьба за встановлення контролю над Волго-Каспійським торгівельним шляхом через знищення Хозарського каганату. Отже, саме економічні потреби Київської держави визначили подальшу історичну долю державного утворення хозарів [1, с. 429]. В результаті військових експедицій збройних сил Київської Русі на чолі зі

Святославом Ігоровичем, що відбулися у 965 та у 969 роках, Хозарський каганат припинив своє існування.

Таким чином, аналіз політичних відносин Київської Русі з Хозарським каганатом протягом IX–X століть надає нам підставу для наступних висновків: 1. Запровадження хозарської зверхності над племінними утвореннями подніпровських слов'ян було спричинене суто економічними чинниками, а саме значністю у міжнародній торгівлі Волзького річкового шляху, яким експортні товари, зокрема хутра, із земель подніпровських слов'ян територією Хозарського каганату постачалися до володінь Арабського халіфату; 2. Зверхність Хозарського каганату в Подніпров'ї обмежувалася стягуванням данини, і не впливала на розвиток етноісторичних процесів, що відбувалися протягом досліджуваної історичної доби на територіях, залюднених слов'янами Східної Європи; 3. В цих умовах у Середньому Подніпров'ї відбувався процес державотворення, внаслідок чого у 30-х роках IX століття уже існувало Руське державне утворення, яке здійснювало спроби самостійної реалізації своїх зовнішніх економічних і політичних інтересів у взаєминах з Візантійською імперією; 4. Разом з цим, з початку IX століття відбувався поступовий занепад Хозарського каганату. Тому, незважаючи на тимчасове відновлення своєї зверхності у Середньому Подніпров'ї, назване державне утворення було неспроможним запобігти поширенню на Середнє Подніпров'я зверхності норманів і виникненню Київської держави, очолюваної норманською династією. 5. Показником зростання могутності Київської держави у першій половині X століття було посилення її військової активності в мусульманських областях Західного і Південного Прикаспію з метою оволодіння їхніми ринками, Втім, саме існування Хозарського каганату, що перебував у стані занепаду, являло собою перешкоду в реалізації цієї мети; 6. Дана обставина спричинила у 60-х роках IX століття військові експедиції збройних сил Київської держави проти Хозарського каганату, які завершилися цілковитим розгромом і припиненням існування держави хозарів. Наслідком цієї події було перетворення Київської Русі на наймогутніше державне утворення Східної Європи.

Список використаної літератури

1. **Артамонов М. И.** История Хазар / М. И. Артамонов; отв. ред. Л. Н. Гумилев. – Л. : Гос. Эрмитаж, 1962. – 523 с.
2. **Бейлис В. М.** Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века: дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история» / Бейлис Владимир Михайлович. – М., 1963. – 897, 24, 5 с.
3. **Бережинский В. Г.** Войны славян и Киевской Руси с мадьярами / В. Г. Бережинский; [отв. ред. А. Н. Уткин; рец. А. П. Моця, Е. В. Черненко]. – К. : Украинский ин-т военной истории, 2002. – 122 с., 34 с. илл.
4. **Василевский В.** Жития святых Георгия Амастридского и Стефана Сурожского / В. Василевский // *Летопись занятий*

Археологической комиссии. – СПб., 1893– . – Т. 9 – С. 1–305.

5. **Грушевський М.** Історія України-Руси. В одинадцяти томах, двадцяти книгах / М. Грушевський; [ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст.)]. – К. : Наукова думка, 1991– . – Т. I: До початку XI віка. – 1991. – 736 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

6. **Дорн Б. А.** Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о набегах их на побережья Каспийского моря / Б. А. Дорн // Записки Императорской Академии наук. – СПб. : Имп. АН, 1875. – № 1. – IV, LVI, 718 с., 2 л. карт, илл.

7. **Заходер Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – М. : Восточная литература, 1962– . – Т. I : Горган и Поволжье в IX–X веках / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – 278 с.

8. **Каштанов С. М.** Еще раз о характере дани в IX веке / С. М. Каштанов // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред. А. В. Подосинов]. – М. : Восточная литература, 1999. – (Древнейшие государства Восточной Европы). – С. 61–62.

9. **Константин** Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / [ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – [изд. 2-е, испр.]. – М. : Наука, 1991. – 494 с.

10. **Літопис** Руський за Іпатським списком / [відп. ред. О. В. Мишанич, пер. з давньоруськ. Л. Є. Маховця]. – К. : Дніпро, 1989. – XIV, 590 с.

11. **Липшиц Е. Э.** О походе Руси на Византию ранее 842 года / Е. Э. Липшиц // Исторические записки. – Т. 26. – М. : Наука, 1948. – С. 312–331.

12. **Минорский В. Ф.** История Ширвана и Дербенда IX–X веков / В. Ф. Минорский; [отв. ред. А. А. Али-Заде]. – М. : Восточная литература, 1963. – 265, 34 с.

13. **Новосельцев А. П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев; [ред. М. А. Васильев]. – М. : Наука, 1990. – 263 с.

14. **Новосельцев А. П.** Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин; [ред. В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин]. – М. : Наука, 1965. – 476 с.

15. **Пашуто В. Т.** Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто; [гл. ред. В. П. Шушарин]. – М. : Наука, 1968. – 472 с.

16. **Плетнева С. А.** Хазары / С. А. Плетнева; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – [Изд. 2-е]. – М. : Наука, 1986. – 89, [3] с.

17. **Пріцак** Омелян. Походження Русі / Омелян Пріцак; [відп. ред. Олекса Мишанич]. – К. : Обереги, 1997– . – Т. I: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). 1997. – 1074 с. (Київська бібліотека українського письменства. Студії. – Том 2); Т. II: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – 2003. – 1304 с.

18. **Путешествие** Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131 – 1153 годы) / [публ. О. Г. Большакова, А. Л. Монгайта]. – М. : Наука; Главная редакция восточной литературы, 1971. – 136 с.

19. **Рыбаков Б. А.** Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков; [ред. Н. П. Бобрик, Л. С. Кручинина]. – М. : Наука, 1982. – 590 с., 4 . илл, карт. (Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян. К 1500-летию Киева).

20. **Рыбаков Б. А.** Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии) / Б. А. Рыбаков //

Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: сборник статей. – М.: АН СССР, 1952. – С. 76–88. 21. **Рычка В. М.** Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) / В. М. Рычка; [отв. ред. И. Ф. Котляр]. – К.: Наукова думка, 1988. – 119 с. 22. **Толочко П. П.** Историко-географічні передумови виникнення Києва / П. П. Толочко // Український історико-географічний збірник / [відп. ред. І. О. Гуржій, секр. редкол. О. В. Молодчиков]. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 60–70. 23. **Толочко П. П.** В поисках загадочного Русского каганата / П. П. Толочко // Київ і Русь: [Вибрані твори. 1995–2008 pp.] / [ред. Н. Д. Дроботько]. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2008. – С. 29–39. 24. **Толочко П.** Київська Русь / Петро Толочко; [ред. М. Т. Максименко]. – К.: Абрис, 1996. – 358 с. 25. **Федака Сергій.** Землі і міста княжої України-Русі / Сергій Федака; [гол. ред. Л. О. Ільченко; рец. В. Є. Задорожний, М. М. Вегеш]. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2002. – 132 с. 26. **Чичуров И. С.** Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий / И. С. Чичуров // Древнейшие источники по истории народов СССР. – М.: Наука, 1980. – 215 с. 27. **Annales Bertiniani** // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / [edidit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1838. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925– . – Tomus 1. – P. 419–515. 28. **Fehér G.** Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10. Jahrhundert / von G. Fehér // Studia slavica. – Budapest: Academia Scientiarum Hungarica, 1955– . – T. 5. – S. 257–326. 29. **Györffy G.** Sur la question de l'établissement des Pethénegues en Europe / par G. Györffy // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972– . – T. 25. – P. 283–292. 30. **Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; [pod redakcją Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954)]. – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk. – T. I. – 383, XIV s. 31. **Liber** expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djábir al-Beládsori, quem e codice Leidensi et codice Mysei Britannici / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1866. – IX, 128, 519 p. 32. **Liutprandi.** Antapodosis // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / [edidit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1839. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925– . – Tomus III. – P. 273–339. 33. **Marquart J.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940) / von J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s. 34. **Mayer A.**

Halévy. Le problème des khazares. Contribution à l'histoire de l'expansion religieuse de Byzance / par A. Mayer // Actes IV Congrès international des études byzantines. – Vol. 9. – // Известия на българското археологическо дружество. – София: Издателство «Държавна Печатница», 1935. – P. 382–386. 35. **Photii** epistolae / [per Richardum Montacutum latine reddita et notis subiande illustratae]. – Lugduni : Roger Daniel, 1661. – 8, 393, 10 p. 36. **Vasiliev A. A.** The Russian Attack on Constantinople in 860 / A. A. Vasiliev. – Cambridge, Massachusetts: Medieval academy of America, 1946. – XII, 245 p.

Краснікова О. В. Політичні відносини Київської Русі з Хозарським каганатом у IX – X століттях

У статті здійснено аналіз еволюції характеру політичних відносин між Київською Руссю і Хозарським каганатом протягом IX–X ст. Виявлено, що зверхність Хозарського каганату в Подніпров'ї обмежувалася лише стягуванням данини. В цих умовах у Середньому Подніпров'ї відбувався процес державотворення, внаслідок чого у 30-х рр. IX ст. там уже існувало Руське державне утворення.

З початку IX ст. відбувався поступовий занепад Хозарського каганату, і тому дана держава у 60-х – на поч. 80-х років цього століття була неспроможною запобігти поширенню на Середнє Подніпров'я зверхності норманів і виникненню незалежної від Хозарського каганату Київської держави, яка у першій половині X ст. збільшила військову активність у східному напрямі її зовнішньої політики.

Боротьба за володіння Волзько-Каспійським торгівельним шляхом завершилася цілковитим розгромом Хозарського каганату збройними силами Київської Русі і перетворенням останньої на наймогутнішу державу Східної Європи.

Ключові слова: Хозарський каганат, подніпровські слов'яни, хозарська зверхність, державотворення, Київська держава, занепад, військово-політична активність, нормани, династія.

Краснікова О. В. Политические отношения Киевской Руси с Хазарским каганатом в IX – X столетиях

Статья содержит анализ эволюции политических отношений между Киевской Русью и Хазарским каганатом на протяжении IX–X вв. Выявлено, что зависимость днепровских славян от Хазарского каганата ограничивалась выплатой дани хазарам. Поэтому в Среднем Поднепровье происходил процесс создания государства, и в 30-х годах IX в. там уже существовало Русское государственное образование.

С начала IX в. происходил процесс постепенного ослабления Хазарского каганата, вследствие чего это государственное образование в 60-х – начале 80-х годов этого века не смогло помешать распространению на Среднее Поднепровье власти норманнов и созданию независимого Киевского государства, которое в первой половине X в.

увеличило военную активность на восточном направлении своей внешней политики.

Борьба за обладание Волжско-Каспийским торговым путем завершилась полным разгромом Хазарского каганата вооруженными силами Киевской Руси и превращением последней в наиболее могучее государство Восточной Европы.

Ключевые слова: Хазарский каганат, днепровские славяне, хазарское владычество, создание государства, Киевская держава, упадок, военно-политическая активность, норманны, династия.

Krasnikova O. V. Political Relations of Kievan Russia with Khazar Khanate in IX – X Centuries

The article contains the analysis of evolution of political relations between Kievan Russia and Khazar Khaganate during IX – X centuries. It is revealed, that the dependence of the Dnieper Slavs from the Khazar Khaganate was limited to the payment of tribute to the Khazars. That is why the process of creating of state took place in the Middle Dnieper, and in the 30s of the IX century Russian public formation had already existed there. From the beginning of the IX century, there was a process of gradual weakening of Khazar Khaganate, in consequence of creating of state in the 60s – early 80s of that century was not able to prevent the spread of the Norman's authorities on the Middle Dnieper and establishment of an independent Kievan state, which in the first half of the X century intensified military activity on the Eastern dimension of its foreign policy. In particular attacks of naval units of Kievan Russia on the littoral possession of Arab Caliphate, which began during the reign of King Ingvor in Kiev (912–945), marked the beginning of the struggle for the possession of the Volga-Caspian trade route. But Caspian expeditions of Russian armies did not achieve their goal, and it became clear that the main obstacle in the realization of the purpose of this struggle was the existence of Khazar Khaganate. That is why as the result of two victorious military campaigns of the armed forces of Kievan Russia in the Middle and Lower Volga region, which were taken in 965 and 969 years under the leadership of Prince Svyatoslav Igorevich, Khazar Khaganate was defeated and ceased to exist. This historical event was the result of the conversion of Kievan Russia to the most powerful state in Eastern Europe.

Key words: Khazar Khaganate, the Dnieper Slavs, Khazar domination, establishment of the state, Kiev state, decline, military-political activity, the Normans, dynasty.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – к. іст. н., проф. Климов А. О.